

Khatuna Nishnianidze

ხათუნა ნიშნიანიძე

Tbilisi Theological Academy and Seminary

თბილისის სასულიერო აკადემია და სემინარია

Georgia, Tbilisi

საქართველო, თბილისი

Precolonial Period Political and Sociocultural State in “Davitiani” and the History of its Study in Socialist Realism Era

პრეკოლონიური ხანის პოლიტიკური და სოციოკულტურული ვითარება „დავითიანში“ და მისი შესწავლის ისტორია სოციალისტური რეალიზმის ეპოქაში

The history of the study of „Davitiani“ counts almost more than a century and a half. Davit Guramishvili created not only own self-portrait but also a self-portrait of the whole nation. During his time living in Georgia, Russia and Ukraine he has never been distant from political and historical events. The goal of our research is to answer the following questions: Under Soviet rule when nationalism was received as a thing of the past, how were the national and personal troubles represented in „Davitiani” perceived in scientific literature? How is the political and sociocultural state reflected in „Davitiani” and how was it received in Soviet period? Were the political and sociocultural relations between Georgia, Russia and Ukraine described in „Davitiani” being studied based on the information in various literary sources and archival materials? What indicators did Soviet comparative literature provide us with for analyzing „Davitiani”? Was Davit Guramishvili generally thought of as a uniting symbol of three nations or was it a Soviet propaganda? How was Davit Guramishvili’s artistic face portrayed across Georgia, Ukraine and Russia during the Soviet Union?

Key words: „Davitiani”; Davit Guramishvili; Precolonial period; Socialist realism

საკვანძო სიტყვები: დავითიანი“; დავით გურამიშვილი; პრეკოლონიალური პერიოდი; სოციალისტური რეალიზმი

სოციალისტური რეალიზმის ეპოქაში „კულტურული ტექსტი“ წარმოადგენდა ყველაზე საჭირო და მსუყვე ნიადაგს საზოგადოებაზე იდეოლოგიური ზეგავლენის მოსახდენად. ტექსტის არასწორი ინტერპრეტირება, ავტორისეული სათქმელის უგულვებლყოფა ან გაყალბება ტექსტისა და მკითხველის „მოთვინიერების“, „დამორჩილების“ ყველაზე ეფექტურ ხერხად მიიჩნეოდა. ჯერ კიდევ „მარქსი და ენგელსი ხელოვნებას მოიაზრებდნენ როგორც იდეოლოგიური ბაზისის დანამატს და მხატვრულ პროდუქტს განიხილავდნენ იდეოლოგიასთან მიმართებით“ (გელაშვილი, 2013, გვ. 371). „დავითიანის“ კვლევის ისტორია, რომელიც თითქმის საუკუნე ნახევარს ითვლის, შემოგვინახავს ცოდნას იმის შესახებაც, თუ როგორ ინტერპრეტირდებოდა სოციალისტური რეალიზმის ეპოქაში „დავითიანში“ აღწერილი პრეკოლონიური ხანის პოლიტიკური და სოციოკულტურული ვითარება. კონტროლი ლიტერატურაზე, რომელიც, როგორც აღნიშნულია, „ისტორიულ ტრავმათა გამოსახვის ტრადიციული სივრცეა“ (წიფურია 2013, გვ.103) იძლეოდა თუ არა „დავი-

თიანში“ აღწერილი ისტორიული და კულტურული ტრავმების¹ ვერბალიზების საშუალებას? როგორ ინტერპრეტირდებოდა „დავითიანში“ ასახული პიროვნული და ეროვნული განსაცდელი, პრეკოლონიური ხანის პოლიტიკური და სოციოკულტურული ვითარება საბჭოთა იდეოლოგიის მძვინვარებისა და წნეხის პირობებში, როცა ნაციონალიზმი მიიჩნეოდა წარსულის გაუმართლებელ რეციდივად? „დავითიანში“ აღწერილი ქართულ, რუსულ და უკრაინულ სამყაროთა შორის არსებული პოლიტიკური და სოციოკულტურული მიმართებები შეისწავლებოდა თუ არა სხვადასხვა ლიტერატურულ წყაროსა და საარქივო დოკუმენტში დაცული ინფორმაციის საფუძველზე? რა და როგორი აქცენტები კეთდებოდა ტექსტზე, რომელიც შუა საუკუნეების მემკვიდრეობას წარმოადგენდა და ერთ-ერთი ყველაზე სარწმუნოებრივი წიგნი იყო, მაშინ, როცა სოციალისტური რეალიზმის ეპოქა ადამიანის ცნობიერებიდან დევნიდა ყოველგვარ რელიგიურსა და რელიგიურობას.

საბჭოთა იდეოლოგიის პირობებში სამეცნიერო ლიტერატურა ცალმხრივად აქცენტირდებოდა „დავითიანში“ აღწერილ ქართულ-რუსულ-უკრაინულ ურთიერთობებზე. არადა ქართული მხატვრული ლიტერატურის ისტორიაში „დავითიანი“ ქართულ-რუსულ ურთიერთობათა პირველ, ყველაზე მასშტაბურ რეცეფციას წარმოადგენს და ბევრად განსაზღვრავს შემდგომი დროის მხატვრულ ლიტერატურაში აღნიშნული საკითხის რეპრეზენტაციის ფორმასა და შინაარსს. ქართულ-რუსული პოლიტიკური ურთიერთობების ამსახველი ისტორიების მოხმობა სხვა განსაცდელთა გვერდით, ე.წ. „ქართლის ჭირის“ კონტექსტში, უკვე გამოკვეთს ავტორისეულ პოზიციას. ამას ერთვის გურამიშვილისეული განსჯა-კომენტარები და პერსონაჟთა მიმღე ფსიქო-ემოციური განცდები, ბიბლიური ალუზიები, რაც, ასევე, აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ავტორისეული პოზიციის გამომხატველი ხდება. ჩვენ მიერ მოხმობილი ისტორიული წყაროების საფუძველზე დასტურდება გურამიშვილის სიმართლე. „ამ პოემას სამართლიანად ეძახიან მე-18 საუკუნის საქართველოს ენციკლოპედიას“ (კოსარიკი, 1957, გვ. 47). საკითხთა სწორად აქცენტირების, ღრმა, საფუძვლიანი არგუმენტირებისა თუ ემოციურ-გამომსახველობითი რეპრეზენტაციის თვალსაზრისით, დავით გურამიშვილი ყველაზე პოლიტიზებულ ავტორად წარმოჩნდება. შემთხვევითი არც ისაა, რომ „ქართლის ჭირი“ სახელიდება პოლიტიკური ლირიკის ნიმუშად (ნორაკიძე, 1980, გვ. 100). „ქართლის ჭირის“ როგორც დოკუმენტური პოეზიის ნიმუშის წყაროთმცოდნეობითი ფუნქცია განუსაზღვრელად დიდია ქართულ ისტორიოგრაფიაში. მატანეთა მსგავსად მისი მთავარი პერსონაჟი მეფე ვახტანგ მეექვსეა, ყველა სხვა პერსონაჟი მის გარშემო და მის წიაღში შემოკრებილა, ამბები, მოვლენები კი ზედმიწევნითი „უტყველობითა“ და ობიექტურობით, მიზეზ-შედეგობრივი კავშირით ვითარდება. შუა საუკუნეების საეკლესიო და ისტორიული ჟანრის „ჭეშმარიტად მეტყველების“ პრინციპებიდან გამომდინარე გურამიშვილიც „მართალს იტყვის“, მისი სიმართლე დიდაქტიკური და მამხილებელი სიმართლეა. თუ მისი თანამედროვე ისტორიკოსები – ფარსადან გორგიჯანიძე, ვახუშტი ბატონიშვილი, სეხნია ჩხეიძე და სხვანი – პიროვნული მახასიათებლების, საკითხის სირთულის ან იქნებ სამეფო კარის ეტიკეტის გამო დუმან და ობიექტური სიმძაფრით არ გადმოსცემენ ქართლის ჭირის, ქართულ-რუსულ პოლიტიკურ ურთიერთობებში თავჩენილი სირთულეებისა და იმედგაცრუებების ამბებს, გურამიშვილი წყაროთმცოდნეობითი სიზუსტით, დაუფარავად აღწერს მიმდინარე მოვლენებს, მხარეთა პოზიციის შეფასებისას კი თავდაჭერილი, მშვიდი და, ერთი შეხედვით, უემოციოა. გურამიშვილს ძმათამკვლელი ომი „აჟრჟოლებს და ტანში ზარავს“, ამიტომ „ენის ბორძიკით“ არასოდეს ლაპარაკობს, სახელმწიფოებრივად მოაზროვნე კაცია და ვიწრო, სეკულარული ინტერესით ცხოვრება წესად არასოდეს გაუხდია.

„დავითიანში“ „ქართლის არაკი“, ამბავი, იგივე „ქართლის ჭირი“ მსოფლიო გეოპოლიტიკურ ჭრილშია განხილული. ხუთი პოლიტიკური და გეოგრაფიული სივრცე, რომელიც, კულტურული და პოლიტიკური თვალსაზრისით მე-18 საუკუნის ქართლის ბედს განსაზღვრავს, ოსმალეთი, სპარსეთი, ჩრდილოეთ კავკასია, რუსეთი და დასავლეთ ევროპაა. მათ შორის სპარსეთსა და

¹ „ კულტურული ტრავმა ჩნდება, როცა კოლექტივის წევრები გრძნობენ, რომ მათ გადაიტანეს საზარელი მოვლენა, რომელიც წარუშლელ კვალს ტოვებს მათ ჯგუფურ ცნობიერებაზე, სამუდამოდ აღიბეჭდება მათ მოგონებებში, ძირულად და შეუქცევადად ცვლის მათ მომავალ იდენტობას“ (წიფურია, 2013, გვ.113).

ოსმალეთთან მრავალჭირნახული პოლიტიკური ურთიერთობის გამოცდილება ჰქონდა საქართველოს, რუსეთთან – არც თუ ინტენსიური და სახარბიელო. ქართულ-რუსული ურთიერთობების შესახებ გერონტი ქიქოძე (1964, გვ. 264) თავის ცნობილ ესეში „ჯვარედინ გზაზე“ წერს: „ჩვენი ეროვნული კულტურა დასავლეთევროპული და წინააზიური ელემენტების თავისებური შეუღლებაა... უბედურმა შემთხვევამ დაგვაახლოვა ამ უცხო ქვეყანასთან და ჩვენი სულიერი შეუღლება უკანონოა“; – ისტორიული წყაროებიდან დასტურდება, რომ მე-16 საუკუნიდან დაწყებული ეს „უკანონოა“ მე-18 საუკუნეში, ვახტანგ მეექვსის მეფობის დროს, საბედისწერო ხასიათს იღებს. ჯერ კიდევ XI – XII საუკუნეების ლიტერატურულ წყაროებში დასტურდება ლექსიკური ერთეულები „რუსი“, „რუსეთი“, „რუსთა“. უფრო ადრეულში კი გვხვდება მათი სინონიმური მნიშვნელობის მქონე სიტყვები – „სკვითა“, „ხაზართა“, „ჩრდილოეთის ქვეყანა“. „დარიალ-თერგ-ასტრახანის ტრაქტი, რომლითაც მე-16 – მე-17 საუკუნეებიდან ასე ხშირად მოგზაურობენ „ქუეყანასა ჩრდილოისასა“ ნერსესავით ლტოლვილნი ქართველთა მეფე-დიდებულნი, ჯერ კიდევ მერვე საუკუნეში და, საფიქრებელია, უფრო ადრეც, ყოფილა ქართველების მიერ გატკეპნილი“; – „აბო თბილელის წამების“ გეოგრაფიულ ტერმინთა შესახებ მსჯელობისას შენიშნავს კორნელი კეკელიძე (1986, გვ. 18).

რუსეთის მიერ ქართული სახელმწიფოს დიპლომატიური და სამხედრო-სტრატეგიული დაპყრობის მცდელობას დიდი ისტორია აქვს და მე-15 საუკუნის მიწურულიდან დოკუმენტურად დასტურდება კიდევ. საქართველოს სამხრეთით ორი მძლავრი სახელმწიფოს – სპარსეთისა და ოსმალეთის არსებობა ოდითგან დიდ საფრთხეს უქმნიდა ქვეყანას. ქრისტიანული სამყაროს განაპირას მოქცეული ქვეყნის განსაცდელზე გვესაუბრება მე-8 საუკუნის დიდი ქართველი იოანე საბანისძე: „...რომელნი ესე ვართ ყურესა ამას ქუეყანისასა...“ (2005, გვ. 1052). ეს განსაცდელი გეოგრაფიისა, საფრთხე კულტურული და პოლიტიკური ექსპანსიის როგორც უქრისტო, ისე ქრისტიანული სახელმწიფოების მხრიდან, მუდმივად იყო მიზეზი პოლიტიკური და სამხედრო თვალსაზრისით ერთგული, საიმედო პარტნიორის ძიებისა. აღსანიშნავია, რომ მე-16 საუკუნეში, დიდი განსაცდელის ჟამს, ქვეყნის „მხსნელის“ ძიება კახეთის მეფის ინიციატივით დაიწყო და მე-18 საუკუნეში კახთა მეფის, ერეკლე მეორის ინიციატივითვე დასრულდა.

„დავითიანით“ დასტურდება, რომ ქართული და რუსული სტრატეგიული ინტერესები არც არასოდეს თანხვდებოდა ერთმანეთს. პეტრე I-მა არ აასრულა ვახტანგისთვის მიცემული დაპირება და კასპიისპირეთში დაწყებული ლაშქრობა მალევე, 1722 წელს შეწყვიტა. ქართულ-რუსული ურთიერთობების ამ ტრაგიკულ ისტორიას ასე აფასებს ივანე ჯავახიშვილი: „უკუღმართად დამთავრდა საქართველოსთვის რუსთა ხელმწიფის მიერ აღთქმული აღმოსავლეთის ქრისტიანთა „მფარველობა“. ჯერ თავის სასარგებლოდ ქართველთა ომში ჩათრევით და შემდეგ მტრის წინაშე უმწეოდ მიტოვებითა და მტრისთვის გაცემით“ (1909, გვ. 12).

გურამიშვილი ქართულ-რუსული ურთიერთობების გარიჟრაჟზე, როცა ეს-ესაა ყალიბდებოდა ახალი პოლიტიკური და სოციოკულტურული კონტექსტი, როგორც მიმდინარე მოვლენათა თვითმხილველი და აქტიური მონაწილე ზედმიწევნითი სიზუსტითა და ობიექტურობით გადმოგვცემს სათქმელს. „დავითიანით“ დასტურდება, რომ პოეტისთვის ფსიქო-ემოციურ სიბრტყეზე ხელშესახები და საგრძნობი იყო ვახტანგ მეექვსის გლოვა და სამძიმარი, „ცრემლსა და ოფლში ცურვა“ (92, 527), ტკივილი და დაღადისი: „...მისთვის ვიმაღვი სირცხვილით, არ მინდა გამოჩენაო, მრავალის ცრემლის დენითა დაკვარგე თვალთა ჩენაო, ასეთი სენი შემყრია, მნელია გადარჩენაო“ (92, 529); „ვითხოვ, შემინდოთ ჩემზედა თქვენ ჰქმენით, რაც საქნელია, ენით დაგლოცავ, მის მეტი სხვა რა მაქვს საქონელია?“ (93, 533). გადმოცემული განცდები შეუმცდარად წარმოაჩენს პრეკოლონიური მყოფობის ტრაგიზმს, დიდი სინანულის გამომხატველი და მოსალოდნელი განსაცდელის მაუწყებელია.

„დავითიანის“ მიხედვით ქართულ-რუსული ურთიერთობების ყველაზე მასშტაბური და აქტიური პერსონა ვახტანგ მეექვსეა. მეფის პოლიტიკური საქმიანობის შეფასებისას პოეტი ობიექტურობას არასოდეს კარგავს. ერთი შეხედვით, პოეტის მშვიდი, ნეიტრალური ნათქვამის მიღმა

ყოველთვის დასტურდება პოზიცია (44, 203). გურამიშვილს სადარდებლად გახდომია ვახტანგ მეფის მომხრეობა, განსაცდელს ბიბლიური ალუზიით გადმოგვცემს: „*ქარი ქრის და აფრა გამლით ვარ ხომალდით ზღვას შერთული*“ (87; 491), „*ვითა გოდოლოთ მშენებელნი გავხდით ენა შერეულნი*“ (95, 547). ქართულ-რუსული პოლიტიკური ურთიერთობების განსაზღვრა-შეფასებისას მნიშვნელოვანია ს. ყუბანეიშვილის ნაშრომში დაცული ინფორმაცია, – მართალია, იმპერატორი 2-3 ათასი მეომრით გადასახლების შესაძლებლობას სთავაზობდა ვახტანგს, მაგრამ ვახტანგი შედარებით მცირერიცხოვანი, 1200 კაციანი ამალით წავიდა რუსეთში, რომელთაგან უმრავლესობა სამხედრო სამსახურისთვის გამოუსადეგარი იყო (ყუბანეიშვილი, 1955, გვ. 27). ეს ფაქტი შესაძლოა იმაზეც მეტყველებდეს, რომ ვახტანგის გადაწყვეტილებას ბევრი მომხრე არ ჰყოლია საქართველოში და იმთავითვე სათუოდ მიიჩნევდნენ მეფის პოლიტიკურ ორიენტაციას.

დავით გურამიშვილის „დავითიანში“ აღწერილი ქართულ-რუსული ურთიერთობა იმ ზოგადი მახასიათებლებით, სტერეოტიპებით წარმოჩნდება, რაც არც მანამდე და არც შემდეგ უცხო არ ყოფილა ქვეყნისათვის. მენტალური, ეთნო-ფსიქოლოგიური, კულტურული დაპირისპირება, რა თქმა უნდა, განსაზღვრავდა კიდევ პრობლემათა იმ ფართო სპექტრს, რომელთაც, სამწუხაროდ, დღესაც არ დაუკარგავს აქტუალობა. შეიძლება ითქვას, რომ დავით გურამიშვილმა, პირველმა მხატვრული სიტყვიერების ისტორიაში, შეუმცდარად განსაზღვრა მოსალოდნელი საფრთხე. „ქართლის ჭირთან“ ქრონოლოგიურად, თემატურად, სიტუაციური თვალსაზრისით ახლო მდგომი ნაწარმოები, რომელიც ქართულ-რუსული ურთიერთობების ყველაზე მასშტაბურ რეფლექსიას წარმოადგენს, ნიკოლოზ ბარათაშვილის „ბედი ქართლისაა“. აღსანიშნავია ის, რომ გურამიშვილის „ქართლის ჭირი“ და ბარათაშვილის „ბედი ქართლისა“ ქართველთა ცნობიერებაში აყალიბებენ მყარად ფორმულირებულ სახე-ხატებსა და არგუმენტებს რუსეთის მფარველობაში შესვლის მოსურნეთა და მოწინააღმდეგეთათვის.

ისტორიული და ლიტერატურული წყაროებით დასტურდება, რომ რუსეთის მფარველობის მომხრეთა ერთ-ერთი ყველაზე მძლავრი და შეუვალი სიმტკიცის არგუმენტი რუსეთის ერთმორწმუნეობა იყო. ჯერ კიდევ მე-16 საუკუნეში ალექსანდრე კახთა მეფის მხრიდან იკვეთება რუსეთის, როგორც ქრისტიანული სამყაროს მხსნელისა და მფარველის სახე-ხატება. შუა საუკუნეებში „*ქრისტიანობა განსაზღვრავდა ქვეყნის გეოგრაფიის ათვისებასა და გაშინაარსებას*“ (სირაძე, 2008, გვ.77). სამყარო, რომლის შემოსევებისა და ზედამდგომლობისგან საუკუნეების განმავლობაში იცავდა თავს ქართველი, არაქრისტიანული იყო, თუ არ ჩავთვლით შეფარულ შუღლს, დაპირისპირებასა და ზოგ შემთხვევაში, აშკარა ბრძოლასაც კი, ერთმორწმუნე ბიზანტიასთან. ქართულ-ბიზანტიური პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობის ტრაგიკული გამოცდილების ყველაზე უფრო მასშტაბურ ლიტერატურულ რეფლექსიას წარმოადგენს გიორგი მთაწმინდელის „იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრება“ და გიორგი მცირის „გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება“ (მე-11 ს.). ცნობილია, რომ გიორგი მთაწმინდელის მიერ თხზულების დაწერის ერთ-ერთი მიზეზი ისიცაა, რომ „*ესე ვითარი ესე ბოროტი, რომელი მოაწიეს ჩუენ ზედა ბერძენთა არა დავიწყებულ იქმნას და კულად შემდგომად ჩუენსა მომავალნი ესე ვითარსავე ჭირსა შთაცვივენ...*“ (გიორგი მთაწმინდელი, 2008, გვ. 611). რაც შეეხება იოანე საბანისძის „წმ. ახო თბილელის წამებას“ (მე-8 ს.) იგი შეიძლება ჩაითვალოს წინასწარუწყებად მოსალოდნელი მძლავრი საეკლესიო და სახელმწიფოებრივი დაპირისპირებისა. თუმცა, ამ მოვლენამ ორიენტირის ფუნქცია ვერ იტვირთა, გამოცდილებად ვერ იქცა და, უფრო მეტიც, ყველაზე საჭირო დროს დავიწყებას მიეცა კიდევ. არადა, ჯერ კიდევ ქართული ქრისტიანული სახელმწიფოს სათავეებთან მყოფთ გონივრულად განსაჯეს, რომ, მართალია, ქრისტიანობის მიღებით საქართველო სპარსეთის ზედამდგომლობისაგან დაიცავდა თავს, მაგრამ ბიზანტიის გავლენას ვერ განერიდებოდა. ამიტომაც აღიარა და დაადასტურა ქართულმა ეკლესიამ თავისი იერუსალიმური წარმოშობა – „*დაემორჩილა იმას, ვისაც პოლიტიკური ზედამდგომლობის უნარი არ ჰქონდა*“ (სირაძე, 1992, გვ. 205-206). „დავითიანში“ ფორმულირებული აზრი – „*ქრისტიანი ხელმწიფისა ხელ-დებულნი შევიქნებით, / ჩვენ მაგაზე რად წავხდებით, თუ არ უფრო გავკეთდებით*“ (44, 204) – რუსეთის ერთმორწმუნეობის არგუმენტის პირველი ლიტერატურული რეპრე-

ზენტაციაა. არადა ისტორიული წყაროებიდან ცნობილია რუსეთის იმპერატორის უდიერი დამოკიდებულება ქრისტიანობისადმი: „ჯერ ერთი, 1697 წლიდან საიდუმლო ორგანიზაციის წევრი გახდა და სასაცილოდ იგდებდა პატრიარქს – „მის უმასხარესობას“ უწოდებდა. 1721 წელს კი საერთოდ გააუქმა პატრიარქობა და თავად დაიქვემდებარა სინოდი“ (ს. მასხარაშვილი, 2006: 263). ქრისტიანობის თემა მე-19 საუკუნის 30-იან წლებში, როდესაც რუსეთის დამპყრობლური/კოლონიური პოლიტიკა ეჭვს აღარ იწვევდა და ნებაყოფლობითა თუ იძულებით ქართველი თავადაზნაურობა რუსეთის სამხედრო ექსპედიციების მონაწილე გახდა, მათ შორის კავკასიის დაპყრობის, ქრისტიანობის დისკურსი ახალი შინაარსით გაცხადდა. „ქართული ზეპური საზოგადოება (1832 წლის მარცხის შემდგომი პერიოდი) რუსეთის მიერ კავკასიაში წარმოებულ ომებს დაღესტნის, სპარსეთისა და თურქეთის ისლამური ექსპანსიის წინააღმდეგ მიმართულ ქრისტიანობის ზეობად აღიქვამდა“ (წიქარიშვილი 2013, გვ. 270) 1832 წლის შეთქმულების მარცხის შემდეგ გაორებული, თავისუფლებადაკარგული ქართველები რუსული კოლონიალიზმის გამართლება/მიღებას, თავისა და მტრის მამებლობას ისევ ქრისტიანობის სახელით ცდილობდნენ.

დავით გურამიშვილისადმი, როგორც რუსეთის არმიის წარმომადგენლისადმი, უკრაინელთა კეთილგანწყობა და სამი ერის ერთობისა და ძმობის სიმბოლოდ გურამიშვილის სახელდება მხოლოდ საბჭოური მითი იყო. უკრაინისა და რუსეთის გაერთიანებას სადღესასწაულო ცერემონიებით აღნიშნავდნენ ჯერ რუსეთის იმპერიაში, შემდეგ საბჭოთა სახელწიფოში. 1954 წელს საზეიმოდ აღნიშნა რუსეთ-უკრაინის გაერთიანების 300 წლის იუბილეც. „დავითიანი“ გახდა კიდევ სიმბოლო ქართველი, რუსი და უკრაინელი ხალხის ერთობისა და მეგობრობისა. „ქართველი პოეტი, უკრაინელი მოქალაქე და რუსი მხედარი დავით გურამიშვილი ამ სამი ხალხის მომავალი მეგობრობის სიმბოლო იყო“ (კოსარიკი, 1957, გვ. 4). არადა ნაწარმოებიდან ჩანს, რომ დაპირისპირების, ფიზიკური და ფსიქიკური შევიწროების ფონზე დიდი დრო და გარჯა დასჭირდება გურამიშვილს პიროვნული, ბუნებითი ღირსებების კვალობაზე უკრაინელთა კეთილგანწყობის მოსაპოვებლად. ადგილობრივი საჭიროებების გათვალისწინებით შეიმუშავა წისქვილისა და სარწყავის გეგმა. სავარაუდოდ, ამ და სხვა დამსახურების სანაცვლოდ, ადგილს, მირგოროდიდან 20 კილომეტრის მოშორებით, სადაც გურამიშვილს მამული და 30 კომლი ყმა უბოძეს, უკრაინელები დიდი ხნის განმავლობაში გურამოვშიჩინას ემახდნენ.

„დავითიანი“ ყალიბდება გარკვეული პრეკოლონიური მარკერები, რაც შემდგომი დროის კოლონიური ყოფის სახე-ხატებისა და წარმოდგენების საფუძველი ხდება. საინტერესოა პასუხი კითხვაზე, სიცოცხლის მიწურულსაც, გურამიშვილის ავტოხატი რატომ ასოცირდება, მართალია, უკვე გაცვეთილ, ეპოლეტბაყრილ, მაგრამ მაინც რუსულ მუნდირთან? ამ კითხვას პასუხი თითქოს მე-3 წიგნში – „გოდება დავითისა, საწუთოს სოფლის გამო ტირილი“ – ეძებნება. უკეთურება-სიმუხთლენი ცრუ, წუთი და წარმავალი სოფლის კანონზომიერებად ცხადდება. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ქართულ-რუსული პოლიტიკური ურთიერთობების ტრაგიკული შედეგი – უცხოთა ომებში ამაო დამაშვრალობის სიმძიმე იკითხება სტრიქონებში: „მაკვეხებ ფერად საცმელთა, ოქროსა, ვერცხლის ღილებსა;/აწ დადგომია თვალები, შეუჭამია მღილებსა;/სულ დაგლეჯილა, გამცვდარა, გვანან ძალთ დაღერღილებსა“ (157;19). დავით მეფსალმუნის გუმანი არც ამჯერად ღალატობს გურამიშვილს, მისი ავტოპორტრეტი, შესაძლოა, გარკვეული წინასწარუწყებაცაა კოლონიური ყოფისა და აზროვნების იმგვარი წესისა, რაც მე-19 საუკუნისთვის გახდა აგრერიგ ნიშანდობლივი. 1854 წელს გრიგოლ ორბელიანი წერს „ხელმწიფე ჩვენო“ („ტოლუბაში“), ხოტბის ადრესატი რუსთა ხელმწიფე ნიკოლოზ პირველია. ეს სადიდებელი თავისი პათოსით ენათესავება დავით გურამიშვილის ხოტბას პეტრე პირველისადმი აღვლენილს. გურამიშვილის ყავლგასულ და ფუნქციადაკარგულ რუსულ მუნდირს გენერალ ორბელიანის ეპოლეტებით, ჯვრებითა და მედლებით დამშვენებული მუნდირი ცვლის – უფრო პომპეზური, ძალმოსილების, თავმოწონებისა და პატივის გამომხატველი. იმ ტრაგიზმს, რომელიც აღმოსავლურ სამოსში გამოწყობილ მეფე-დიდებულთა პორტრეტებს ახლავს თან, ჯერ გურამიშვილის ავტოპორტრეტი, შემდეგ კი მე-19 საუკუნეში რუსულ სამოსში თავმოწონედ მზირალ ქართველ ჩინოსანთა და სამხედროთა გამოსახულებანიც

იტევს. გურამიშვილის სამოსი ქართველთა ტრაგიკული ბედის წინასწარუწყებაცაა და საუკუნის შემდეგ ილიასა და მოხვევს შორის გამართული დიალოგის ალუზიაც. *მოხვევ:* „ტალავარ არა გაქცნ ქართველთა, რუსად მორთულ ხარნ. ილია: განა კაცს ქართველობა მარტო ტანისამისზედ შეეცყო-ბა?“ (ჭავჭავაძე, 1988, გვ. 29).

ცნობილია, რომ შუა საუკუნეების ცნობიერებაში ნაციონალურ სამოსის ტარება დაკავშირებული იყო ეროვნულ იდენტობასთან, ამ შემთხვევაშიც ქართული სამოსის ტარება საქართველოს უკავშირდებოდა და ადამიანის ცნობიერებაში საქართველოსთან დაკავშირებული ყველა დადებითი შთაბეჭდილებას ააქტიურებდა. ქართველ ჰუსართათვის ნაციონალური ფორმის აკრძალვამ დიდი წინააღმდეგობა და პროტესტი გამოიწვია. ჩანს, უცხოთა ომებში დამაშვრალ ქართველთ, ეროვნული იდენტობის ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან გამოხატულებად სწორედ ქართული ფორმა-და შემორჩენოდათ. თავგამოდებით, ცოტა ბავშვური გულუბრყვილობითაც ამტკიცებდნენ – გამო-სადეგი და კომფორტულია, სიძველით კი – ალექსანდრე მაკედონელის დროინდელიო. ქართველ ჰუსართა ასეულში გაერთიანებულთ, უცხო ქვეყნის ხიზანთ, უმეფოდ დარჩენილთ, მოსალოდნელი ეროვნული საფრთხის შიშით, სენატისგან თავიდანვე მოუთხოვიათ და პირობაც მიუღიათ – მუნ-დირი და ამუნიცია ყოველთვის ჩვენი, ქართული უნდა გვქონდესო. მაგრამ სულ მალე სამხედრო კოლეგიისთვის თხოვნაცა და არგუმენტებიც ამაო აღმოჩენილა და 1743 წელს ქართული ფორმა და ამუნიცია აუკრძალავთ, მის ტარებაზე კი მკაცრი კონტროლი დაუწყესებიათო, – აღნიშნავს ს. ყუბა-ნიეიშვილი (1955: 74-75).

„მთელი ორი საუკუნის განმავლობაში ჯერ რუსეთის იმპერიის, ხოლო შემდეგ საბჭოთა კავშირის შემადგენლობაში ყოფნა მკაცრი ცენზურის პირობებში ქართულ კულტურაზე მძლავრ იდეოლოგიურ ზეგავლენას ახდენდა. ამ თვალსაზრისით, სრულიად ბუნებრივია საუბარი არა მხოლოდ პოლიტიკური, არამედ კულტურული კოლონიზების პროცესზეც“ (ვილანავა, 2013, გვ. 7). „კულტურული კოლონიზების“ სათავეებთან „დავითიანსაც“ მივყავართ. „დავითიანი“ დასტურ-დება, რომ რუსეთის მხრიდან კულტურული თანამშრომლობის მოდელი არშემდგარი პოლიტი-კური შეწევნა-დახმარების სანაცვლოდ განესაზღვრათ ქართველთ და საუკუნეების განმავლობაში „ასულდგმულებდა“ ამ ურთიერთობებს. პოლიტიკური დაპირისპირების საპირწონედ კულტურუ-ლი თანამშრომლობის ამგვარად წარმატებულ მოდელს ვხვდებით ქართული და ისლამური სახელმწიფოების ურთიერთობის ისტორიაშიც.

ერთგულებისა და თავდადების სანაცვლოდ, რუსული სამეფო სახლი ქართულ ზეპურ საზოგადოებას უხვად, უშურველად სთავაზობდა კულტურულ-საგანმანათლებლო „პროექტებს“: „კარგი იყვის აღდგომასა მეფეთაგან მეჯლიშობა,/ ზმა, შაირი, გალობანი, ჩანგთ კვრა, მღერა, თამა-შობა“ (85, 476) – ეს ქართული სამეფო კარის ცხოვრების წესია მოსკოვში. ვახტანგ მეექვსის მიერ 1730 წელს დაწერილ ლექსს „კაემანი“ ამგვარი მინაწერი აქვს – „მოცალეობასა შინა მყოფსა ჭმუნვა-ნადვლის გასაქარვებლად იწერების საქართველოს მეფის ვახტანგის მიერ დიდსა ქალაქსა მოსკოვსა შინა, წელსა 1730“. რუსული, ისე როგორც სპარსული, მმართველობის პირობებში, კულტურა ისევეა ტყვედქმნილი, დაქვემდებარებული, როგორც ქვეყნის პოლიტიკური და სახელმწიფოებრივი ცხოვ-რება. „რუსეთში, სადაც, მეჩვიდმეტე საუკუნიდან მოყოლებული, ისტორიული ჩარხის ტრიალი შეუჩერებლივ მიერეკება ცხოველმყოფელ კულტურულ ძალებს, რომელნიც ინტენსიურად მომუ-შავე და პროდუქტიულად ნაყოფიერ სკოლას ქმნიან იქ“ (კეკელიძე, 1981, გვ. 315). 1200 კაცი, ქარ-თლის ინტელექტუალური და ზნეობრივი პოტენციალი, რომელიც ვახტანგ მეექვსესთან ერთად მიემართება საქართველოდან, ჭეშმარიტად არის ვახტანგ მეექვსის პოლიტიკური საყრდენი და კულტურულ-საგანმანათლებლო ცხოვრების შემოქმედი. მეორე მხრივ, ეს საყრდენი, მტრის მიზან-მიმართული მოქმედებებით, ქართლს გამოეცალა. აღსანიშნავია, რომ ეს ტენდენცია გრძელდება მეცხრამეტე-მეოცე საუკუნეების კოლონიური მმართველობის პირობებშიც.

პოეზია, წიგნი გახდა დავით გურამიშვილისთვისაც ტკივილთან, წუთისოფლის წარმავლო-ბასთან გამკლავებისა და ხსნის გზა. ბევრის მნახველ-განმცდელი ახლა პოეზიით უნდა გამკლავე-ბოდა ადამიანურ, პირად თუ საქვეყნო ჭირს/განსაცდელს – მენტალური და ფიზიკური მტრობა-

შევიწროების დაუსრულებელ სირთულეებს: „მან (წუთისოფელმა – ხ.ნ.) დამიჩაგრა გონება და მტერი თავსა მამასო,/დავჯექ და ლექსვა დავიწყე, ვსთქვი თუ, ვიშვილებ ამასო“ (96; 555). მოქალაქეობრივი პასუხისმგებლობა, სახელმწიფოებრივი ცნობიერება სხვაგვარი არჩევანის უფლებას არც აძლევდა გურამიშვილს – განვლილი ცხოვრებისეული გამოცდილება და განჭვრეტელი მომავალი „სათქმელის“, საკუთარი სათქმელის მსმენელამდე მიტანის აუცილებლობას კარნახობდა. ამ გადაწყვეტილებით გურამიშვილი ინარჩუნებს და აგრძელებს ქართული სიტყვაკაზმული მწერლობის მაგისტრალური ხაზს, ამასთანავე, „დავითიანის“ თემატიკას, მოტივებს, ემოციურ და სახეობრივ სისტემას ეფუძნება მთელი შემდგომ მე-19 საუკუნის ქართული ლიტერატურა. აკაკი ბაქრაძე აღნიშნავდა: *„ჩვენს ერს ხშირად და დიდხანს უხდებოდა ცხოვრება ნაციონალური ხელისუფლების თვინიერ, დამპყრობლის უღელქვეშ. ასეთ პირობებში ორად ორი ძალა იცავდა ქართველი ხალხის ეროვნულ ღირსებას – ქრისტიანული რელიგია და მწერლობა. როცა რუსეთმა ქართული ეკლესია გააუქმა, ჩვენი ერის ქომაგის როლი მარტო მწერლობას დაევალა“* (ბაქრაძე, 1990, გვ. 3). ლიტერატურა, რომელსაც ქმნის გურამიშვილი, იტვირთავს საგანმანათლებლო ფუნქციას როგორც ეროვნული, ისე სარწმუნოებრივ-მსოფლმხედველობრივი, ეთიკური და ესთეტიკური სრულყოფის თვალსაზრისით. *„პოლიტიკურად უუფლებო ქვეყანაში ინდივიდუალური და კოლექტიური იდენტობების ჩამომყალიბებელი მედიის ფუნქცია მთლიანად იკისრა სიტყვიერმა კულტურამ (უპირველეს ყოვლისა, მხატვრულმა ლიტერატურამ), რომელმაც ქართულ სინამდვილეში განსაკუთრებული როლი შეასრულა: ქართულ მწერლობაში განვითარებული ნაციონალური დისკურსი რუსული იმპერიალისტური პოლიტიკისთვის იდეოლოგიური წინააღმდეგობის გაწევის მთავარ საშუალებად იქცა“* (კილანავა, 2013, გვ. 6).

საბჭოთა იდეოლოგიით განსაზღვრული მეცნიერება, ნებისთ თუ იძულებით, ტექსტიდან მისთვის სასურველ თემებსა და მოტივებს გამოარჩევს, მე-20 საუკუნის ხელოვანთა (კინო, ლიტერატურა, ფერწერა, ქანდაკება) მიერ შექმნილ წარმოსახვით პორტრეტს პოეტისა ეპოქის სულისკვეთება ასაზრდოებს, იდეოლოგიური კონიუნქტურის გამომხატველი უფროა ვიდრე გურამიშვილის მსოფლმხედველობის, შესაბამისად, იგი საზეიმო, სრულყოფილი და იდეალურია. განსხვავებული შინაარსის მატარებელია მერაბ ბერძენიშვილის სკულპტურა. მონუმენტის ხაზოვანი სტრუქტურა, კუთხოვანი ფორმები, ზეადმართული სხეულის დინამიკა, პროპორციათა სიზუსტე ჭეშმარიტად არის გამომხატველი დავით გურამიშვილის პიროვნული და შემოქმედებითი პათოსისა: *„მე გვაკეთე არა მეომარი, მეზრძოლი დიდებული, რომლის მსგავსნი მრავალნი იყვნენ მის გვერდით და უკვალოდ გაქრნენ, არამედ სულის ადამიანი“*. მერაბ ბერძენიშვილის მოგონება დავით გურამიშვილის ქანდაკების დადგმასთან დაკავშირებულ სირთულეებზე გამომხატველია იმ ტრაგიზმის, რაც სოციალისტური რეალიზმის ეპოქისათვის იყო ნიშანდობლივი. *„...ლენინგრადში კვლავ კომისიას უნდა ენახა ქანდაკება, რომ გამოეყოთ ბრინჯაო. კომისიის თავმჯდომარეს ჩემი ნამუშევარი არ მოეწონა და ბრინჯაოზე უარი თქვა: თქვენ სად გინახავთ ასეთი ქართველი? – მკითხა მან. მე ქართულ ქანდაკებებს ვაკეთებ და არა იმ ქართველებს, რომლებსაც თქვენ იცნობთ მოსკოვში, ცხვირიდა რომ შერჩენია ქართული – ვუპასუხე მე (მერაბ ბერძენიშვილი, მოგონებებიდან, „საბჭოთა საქართველო“, 1979 წელი). მერაბ ბერძენიშვილის პოზიცია გურამიშვილის მემკვიდრეობითი გზის გაგრძელებაა, იდეოლოგიური ზედამდგომლობის პირობებშიც კი, რომ არ დაკარგულა ჩვენში.*

გამოყენებული ლიტერატურა:

- ბაქრადე, ა. (1990). მწერლობის მოთვინიერება, თბილისი: „სარანგი“.
- გელაშვილი, ლ. (2013). კულტურულ-პოლიტიკური და მითოსური პარადიგმა და გრიგოლ რობაქიძის რომანი „მეგი ქართველი ქალწული“, შედარებითი ლიტერატურის კრებული, 1, თბილისი: „ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- გურამიშვილი, დ. (2014). „დავითიანი“, თბილისი: „პალიტრა L“.
- კეკელიძე, ვ. (1981). მარტვილობა აბო თბილელისა: გეოგრაფია თხზულებისა, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, XIV, თბილისი: „თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- კეკელიძე, ვ. (1986). ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბილისი: „მეცნიერება“.
- კილანავა, ც. (2013). ქართული ნაციონალური დისკურსის ფორმირება: საქართველოსა და რუსეთის იმპერიის მარკირების მოდელები და ქართული ნაციონალური თვითიდენტიფიკაცია მე-18 საუკუნის დასასრულისა და მე-19 საუკუნის ქართულ ლიტერატურაში. სადოქტორო დისერტაცია, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, თბილისი.
- კოსარიკი, დ. (1957). დავით გურამიშვილი უკრაინაში, თბილისი: „საბლიტგამი“.
- მასხარაშვილი, ს. (2006). მატთანე ქართველთა, შტრიხები ფიქრისა და განსჯისათვის, მეორე გამოცემა, თბილისი: „ელფის გამომცემლობა“.
- მთაწმინდელი, გიორგი. (2008). ცხოვრება იოანესი და ექვთიმესი, წიგნში ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები, III. თბილისი: „ბთი“.
- ნორაკიძე, ვ. (1980). დავით გურამიშვილი: ფსიქოლოგიური პორტრეტი, თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“
- საბანისძე, იოანე. (2005). წმ. აბო თბილელის წამება, წიგნში ძველი ქართული საეკლესიო ლიტერატურა, თბილისი: „ახალი ივირონი“.
- სირაძე რ. (1992). „დავითიანი“ და ბიბლია, წიგნში ქრისტიანული კულტურა და ქართული მწერლობა, I, თბილისი. „თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- სირაძე, რ. (1982). სახისმეტყველება, საუბარი ქართულ ესთეტიკაზე, თბილისი: „ნაკადული“.
- ქიქოძე, გ. (1964). წერილები ლიტერატურის, ფილოსოფიის, ესთეტიკისა და თეატრალური ხელოვნების საკითხებზე, 2, თბილისი.
- ყუბანეიშვილი, ს. (1955). დავით გურამიშვილი ჰუსართა პოლკში, თბილისი: „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა“.
- წიქარიშვილი, ლ. (2013). „დღესაც ატყვია თერგს და დარიალს ორბელიანის ნაკრავი დეზი“, შედარებითი ლიტერატურის კრებული, 1, თბილისი: „ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- წიფურია, ბ. (2013). ოთარ ჩხეიძის „გამოცხადებაი“: 9 მარტის ტრაგედია და სტალინური ნარატივი, შედარებითი ლიტერატურის კრებული, 1, თბილისი: „ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- ჭავჭავაძე, ი. (1988). მგზავრის წერილები, თხზულებანი, II, თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.
- ჯავახიშვილი, ი. (1909). დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის მე-18 საუკუნეში, თბილისი.

References:

- Bakradze, A. (1990). Mts'erlobis motviniereba, [The taming of writing]. Tbilisi: „sarangi“.
- Ch'avch'avadze, I. (1988). Mgzavris ts'erlebi, tkhzelebani, II, [Notes of a journey, from Vladikavkaz to Tiflis, II]. Tbilisi: „sabch'ota sakartvelo“.
- Gelashvili, L. (2013). K'ult'urul-p'olit'ik'uri da mitosuri p'aradigma da grigol robakidzis romani „megi kartveli kalts'uli“, shedarebiti lit'erat'uris k'rebuli, 1, [Cultural-political and mythological paradigms and Grigoli Robakidze's novel “Megi”, as appraised by successors, 1]. Tbilisi: „Ilias sakhelmts'ipo universit'et'is gamomtsemloba“.
- Guramishvili, D. (2014). „Davitiani“, [“Davitiani”]. Tbilisi: „p'alit'ra L“.
- Javakhishvili, I. (1909). Damok'idebuleba rusetsa da sakartvelos shoris me-18 sauk'uneshi, [Relations between Georgia and Russia in the 18th century]. Tbilisi.
- K'ek'elidze, K'. (1981). Mart'viloba abo tbilelisa: geografia tkhzelebisa, et'iudebi dzveli kartuli lit'erat'uris ist'oriidan, XIV, [Suffering of Abo Tbileli: compositions' geography, etudes from old Georgian literature history, XIV]. Tbilisi: „Tbilisis universit'et'is gamomtsemloba“.

- K'ek'elidze, K'. (1986). Dzvli kartuli lit'erat'uris ist'oria, II, [History of old Georgian literature, II]. Tbilisi: „metsniereba“.
- Kikodze, G. (1964). Ts'erilebi lit'erat'uris, pilosopiis, estet'ik'isa da teat'raluri khelovnebis sak'itkhebe, 2, [Letters about literature, philosophy, esthetics and theatrics, 2]. Tbilisi.
- K'ilanava, Ts. (2013). Kartuli natsionaluri disk'ursis pormireba: sakartvelosa da rusetis imp'eriis mark'irebis modelebi da kartuli natsionaluri tvitident'ipik'atsia me-18 sauk'unis dasasrulisa da me-19 sauk'unis kartul lit'erat'urashi. [Forming of the Georgian national discussion: marking models of Georgia and the Russian empire and Georgian national self-identification in the end of 18th and in the 19th centuries in Georgian literature]. Sadokt'oro disert'atsia, ilias sakhelmts'ipo universit'et'i, Tbilisi.
- K'osarik'i, d. (1957). Davit Guramishvili uk'rainashi, [Davit Guramishvili in Ukraine]. Tbilisi: „sablit'gami“.
- Maskharashvili, S. (2006). Mat'iane kartvelta, sht'rikhebi pikrisa da gansjisatvis, meore gamotsema, [Log of Georgians, lines for thinking and judging, second edition]. Tbilisi: „elpis gamomtsemloba“.
- Mtats'mindeli, Giorgi. (2008). Tskhovreba ioanesi da ekvtimesi, ts'ignshi kartuli hagiografiuli dzeglebi, III. [Life of Ioane and Ekvtime. In the book Georgian hagiographic monuments, III]. Tbilisi: „bti“.
- Norak'idze, V. (1980). Davit Guramishvili: psikologiuri p'ort'ret'i, [Davit Guramishvili: psychological portrait]. Tbilisi: „sabch'ota sakartvelo“
- Q'ubaneishvili, S. (1955). Davit Guramishvili husarta p'olk'shi, [Davit Guramishvili in the hussar regiment]. Tbilisi: „sakartvelos sss metsnierebata ak'ademiis gamomtsemloba“.
- Sabanidze, Ioane. (2005). Ts'm. Sbo Tbilelis ts'ameba, ts'ignshi dzveli kartuli saek'lesio lit'erat'ura, [Saint Abo Tbileli's suffering, in the book old ecclesiastical literature]. Tbilisi: „akhali ivironi“.
- Siradze R. (1992). „Davitiani“ da biblia, ts'ignshi krist'ianuli k'ult'ura da kartuli mts'erloba, I, [“Davitiani” and the bible, in the book Christian culture and Georgian writing, I]. Tbilisi. „Tbilisis universit'et'is gamomtsemloba“.
- Siradze, R. (1982). Sakhismet'q'veleba, saubari kartul estet'ik'aze, [Sakhismet'q'veleba, talks about the Georgian esthetic]. Tbilisi: „nak'aduli“.
- Ts'ikarishvili, L. (2013). „Dghesats at'q'via tergs da darials orbelianis nak'ravi dezi“, shedarebiti lit'erat'uris k'rebuli, 1, [Grigol orbeliani, as appraised by successors, 1]. Tbilisi: „Ilias sakhelmts'ipo universit'et'is gamomtsemloba“.
- Ts'ipuria, B. (2013). Otar Chkheidzis „gamotskhadebai“: 9 mart'is t'ravma da st'aliniuri narat'ivi, shedarebiti lit'erat'uris k'rebuli, 1, [Apocalypses by Otar Chkheidze: The trauma of 9th march, 1956 and Stalin narrative in Georgia, as appraised by successors, 1]. Tbilisi: „Ilias sakhelmts'ipo universit'et'is gamomtsemloba“.